Pankovits József

Az olasz baloldal és a fasizmus. Fasizmus-értelmezések a baloldalon

A korabeli baloldali fasizmus-értelmezéseket megnehezítette, hogy az olasz történelemben újonnan, az ismeretlenségből megjelenő és rohamosan nemzetközi modellnek tekintett politikai mozgalom, a faizmus keletkezésekor és az elterjedése után is rendkívül heterogén volt. Valamint nem kevésbé az, hogy a munkásmozgalom, jelesül az Olasz Szocialista Párt – amely a politikai baloldal elismerten, elfogadottan meghatározó formációja – a fasizmus keletkezésekor mélyen megosztott volt, áramlataiban többféleképpen elemezték a fasizmus keletkezésének okait és jellegének problémáit, illetve a fasizmus kihívására reagáló és ellene a baloldallal együttműködni kész polgári demokratikus liberális és konzervatív irányzatú politikai alakulatok a maguk felfogásával, történelemlátásukkal a szocialistákhoz közeledve, nézeteikkel befolyásolták őket, ezért nem csak „tisztán" baloldali pozíciók jellemezték a fasizmusról kialakuló képet. Az egyes politikai tendenciák közti kölcsönhatások egyébként minden történelmi helyzetben megfigyelhetők, a különböző politikai tényezők nem egymástól elszigetelten tevékenykednek. Jelen esetben arról beszélhetünk, hogy a baloldal a fasizmus következményeként kiszélesült: a hagyományos munkásmozgalmi formációk fasizmus-értelmezéseivel bizonyos – egy-egy esetben közeli, máskor távolabbi – rokonságba került számos liberális és más polgári demokratikus felfogás. Abban az értelemben mindenképpen bizonyos rokonságról van szó, hogy az antifasizmus közös frontjában találták magukat ezek a politikai erők. A politikai katolicizmus egyes személyiségei és csoportjai szintén orientálódtak a baloldal felé. Példa erre Guido Miglioli katolikus parasztpolitikus. Természetesen nem egyik pillanatról a másikra, hanem hosszabb folyamatban és keserves viták közepette, a fasizmus valós arcának kirajzolódásával formálódtak, alakultak és változtak az álláspontok, tisztult a kép a fasizmusról.

A történelmi szituáció érzékeltetése végett a szocialista pártból kell kiindulnunk – tekintve, hogy a párt több szempontból kulcspozícióba helyeződött. Az első világháború utáni krízisben, az 1917-es oroszországi forradalmi események dinamikájának nemzetközi feltételrendszerében 1919-ben a hazai politikai választásokat megnyerte és a politikai élet egyik főszereplője, megkerülhetetlen aktora lett, ám – mint említésre került – a pártot több áramlat tagolta. A már állandósult reformista és maximalista frakciókon túl kommunista szervezkedés csírái bontakoztak ki a nápolyi gépészmérnök Amadeo Bordiga vonzásövezetében, továbbá Torinóban a bölcsész-egyetemi tanulmányait folytató-félbeszakító Antonio Gramsci mellett gyülekező értelmiségiek és munkások körében. Mindkét vezető személyiség határozottan rokonszenvezett a bolsevizmus eszméivel és forradalmi gyakorlatával. Bordiga folyóirata a *Soviet* pontosabban nem is utalhatott volna erre a politikai szimpátiára, míg Gramsci számos írásában foglalkozott a tanácseszme koncepcionális tartalmával, olaszországi alkalmazhatóságával. Cikkei az *Ordine Nuovo* (Új Rend)

elnevezésű, általa szerkesztett orgánumban jelentek meg – a fejléc maga is kifejezte a szocialista pártban szerveződő új frakció törekvését, a torinói nagyipari munkások hangulatát, a kapitalista kizsákmányolás elutasítását és a felváltására irányuló új rend óhajtását. A szocialista pártban kétségtelen erjedés indult el, a változások iránti igények átfogóaknak tűntek: a párt 1919-es kongresszusa határozatilag magáévá teszi a proletárdiktatúra jelszavát, egyetértőn nyilatkozott az orosz októberről, „Oroszország Szovjetjeinek Köztársaságával teljes szolidaritást vállal" – állította a kongresszusi dokumentum. Csatlakozást mondtak ki a III. (Kommunista) Internacionáléhoz, azonban az írásba foglalt döntés nem más, mint papírrongy (chiffon de papier – Bismarck nyomán nemzetközi diplomáciai kifejezéssel szólva), az egyetlen kétes eredmény a belső viták ádázabbá válása.

Eközben megtörténik a fasizmus zászlóbontása: 1919 márciusának derekán Milánóban Mussolini vezényletével ún. fasciók alakulnak (fasci di combattimento= harci fasciók).[1] Kihasználva a háború utáni krízis turbulenciáját (hiába lett 1915-ben Itália az antanthoz társuló győztes hatalom, győzelmét megkurtítottnak érzékelte, mert nem kapta meg az antant ígérte osztrák és szlovén-horvát területeket, a gazdasági élet mélyrepülésben volt, magas inflációval, ellátási nehézségekkel, a sztrájkok és földfoglalások egymást érték, a leszerelt katonák és hadirokkantak kisemmizettnek vélték magukat, sokan egzisztencia nélkül maradtak, a középosztályok bizonytalansági érzülete megsokszorozódott), mindezt és nem utolsósorban a felcsigázott nacionalista indulatokat, a radikális és bizonyos értelemben ködös forradalmi várakozások hullámain bámulatos ügyességgel lovagló – a szocialisták szemében csak árulónak minősülő – Mussolini képesnek bizonyult a legellentétesebb hangulati elemeket retorikus demagógiába csomagolni és berobbantani magát a politikai küzdőtérbe, sőt annak a kitüntetett előterébe, segítségül híva a legelkeseredettebb csalódottakat, a rohamosztagos fekete inget viselő katonákat (arditi), a városi kisegzisztenciák zavart és fenyegetett képviselőit, a forradalmi kísértéstől rémült ipari, agrárius vezető kasztokat.

E pár szavas sűrítményből jól látható, hogy a fasiszta mozgalom nem a semmi nullájáról indulva, nem előzmények nélkül kezdte el randalírozásait és „masírozását", ami majd a hírhedt Marcia su Romába torkollva a politikai hatalom megszerzésével, Mussolininak a király általi miniszterelnöki kinevezésével végződött. (A szocialista korában monarchiaellenes leendő Duce egy vállrándítással feladja legtöbb „forradalmi" nézetét.) Hozzá kell tennünk, a fasiszta kezdeményezés folyamatosan hol hallgatólagos, hol aktív támogatást kapott a fegyveres erőktől, a monarchiától, az egyháztól, általában a vezető köröktől, melyek egységesek voltak abban, hogy a szocialista párt radikalizálódásától, a bolsevizmustól, a forradalom veszélyétől indokolt az óvakodás, indokoltak az óvintézkedések, ezek letéteményesévé a formálódó feketeinges fegyveres bandákat tették meg, amelyek erőszakos fellépése hatásosnak

[1] A terminushoz egyébként Mussoliniék úgymond 'plágiummal' jutottak hozzá, az 1890-es években szicíliai munkások és diákok szövetségeik elkeresztelésére már éltek ezzel az elnevezéssel, később a háborúban is alakultak katonai fasciók, illetve a caporettói csatában elszenvedett vereség után, 1917-ben a parlamentben szintén életet adtak egy, a hangulat szülte harcias politikai egységet jelképező fasciónak.

bizonyult, tulajdonképpen betöltötte a „preventív ellenforradalom” funkcióját.[2] Ebben összegződött a korai munkásmozgalmi marxista értékelések véleménye. Ebben a gondolatmenetben tájékozódtak kezdetben olyan munkásmozgalmi figurák is, akik később elpártoltak a szocialista nézetrendszertől, s nem zárkóztak el a fasizmussal való együttműködéstől sem (Arturo Labriola, Angelo Tasca példájára hivatkozhatunk).

Renzo De Felice – az olasz fasizmus és Mussolini talán legjobb történész ismerője, a Ducéról írt monumentális életrajza kiváló szakmai teljesítmény – a marxista interpretációk mellett még két „klasszikus” módszerű értékelést különböztetett meg: a liberálist és a radikálist. A háromféle felfogás megfelelt a fasizmussal szembenálló politikai irányzatoknak is.

A marxista szellemű értékelés különböző hangsúlyokkal ugyan, de elterjedt a munkásmozgalom egészében, legmarkánsabb formában és változatokban, olykor leegyszerűsítéseknek tűnve, a Kommunista Internacionálé berkeiben került forgalomba. A leegyszerűsítés azután nem teljesen alaptalanul bírálatként fogalmazódott meg a historiográfiában, azonban megjegyzendő, hogy a liberális és radikális tolmácsolású értelmezések sem voltak mentesek a kezdetlegességektől.

A liberális iskola nagymestere Benedetto Croce erkölcsi eltévelyedésnek, amolyan történelmi zárójelnek fogta fel a fasizmust. Croce tekintélye sokat nyomott a latban, de liberális körökben más nézetek szintén megfogantak. Akadtak liberális szemléletű politikusok vagy értelmiségiek, akik viszonylag friss reflexióikban sajátságosan a munkásmozgalomtól nem távoli nézeteket vallottak a fasizmusról. Például Francesco Saverio Nitti (1919–1920-ban egy éven át miniszterelnök), aki a liberális politikai filozófiája alapján elvetett minden diktatúrát, lett légyen vörös vagy „fehér” (ezzel a színnel jelölte a vörössel ellentétes reakciós diktatúrákat, így az olasz fasizmust). A kettőt összehasonlítva Nitti ugyanakkor világos különbségeket látott, észlelte a bolsevizmus megszületésének érthető okait (a cári önkény elnyomó, fejlődést gátló rendszerét tartotta a történtek fő felelősének, de nem becsülte alá a japán–orosz háború, a későbbi világháború mérhetetlen katonai áldozatainak súlyát és a nyomukban kitörő jogos lázongásokat, melyek a forradalom hajtóerejévé váltak). Következésképpen nem meglepő az a megállapítása, miszerint a bolsevizmus „nem pusztán erőszak”[3] Az olasz fasizmussal kapcsolatban Nitti habozás nélkül mutatott rá féktelen antidemokratikus jellegére, durva erőszakosságára, elképesztő tömegámító hazudozásaira. Ezt írta az 1920-as évek közepe táján: „A fasizmus 1919. márciusban mutatkozott be a közönségnek, fenntartva mindent, amit most tagad. A jelenleg hirdetett antidemokratikus és hierarchikus formulák helyett szélsőségesen radikális tételekkel lépett fel: alkotmányozó nemzetgyűlést követelt az európai forradalmi mozgalom olasz szekciója szellemében, a népszuverenitás proklamálását és a

[2] De Felice, Renzo: *Le interpretazini del fascismo.* Editori Laterza, 1969, Bari. 7–51.

[3] Nitti, Francesco Saverio: *Scritti politici* II.vol., Editori Laterza, 1961, Bari. 2. k. 293. (Az idézet a *Bolsevizmus, fasizmus és demokrácia* c. munkájából való, amelyet először az európai politikai helyzetről készült esszéivel együtt 1925 és 1927 között publikált Franciaországban és Amerikában. Nitti írásai több kiadást értek meg, magyarul is olvasható egy kötete – lásd Nitti, Francesco: *Európa hanyatlása. Az újjáépítés útjai.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923, Budapest.

monarchia eltörlését, a szenátus és minden mesterségesen létrehozott önkényes privilégium megszüntetését, a politikai rendőrség kiiktatását […] lelkiismereti és vallásszabadságot a legszélesebb értelemben, a bankok és a tőzsde spekulációjának elsorvasztását, vagyoni cenzust, a szerencsés nagy vagyonok (értsd a háborún meggazdagodottak vagyonát – P.J.) megsarcolását, a föld átadását a paraszti társulásoknak, a titkos diplomácia felszámolását, az európai államok konföderációját stb."[4] Nitti egyébként miniszterelnökként rendkívüli pragmatizmussal viszonyult a szovjetek államához. Ellenezte az intervenciót, nem volt hajlandó csapatokat küldeni Oroszországba (pontosabban Grúziába) a „fehér" reakció támogatására. Álláspontja szerint az oroszoknak (és a magyaroknak – a Párizs környéki békéket elítélte, Trianont igazságtalannak tartotta) joguk van dönteni a sorsuk felől, külső nyomásnak nincs helye.

Egy másik liberális értelmiségi, a fiatal lapszerkesztő újságíró Piero Gobetti fenntartásokkal ugyan, de szintén nagyjelentőségű fejleménynek és Oroszország liberalizációja felé teendő szükséges állomásnak fogta fel az 1917-es forradalmi folyamatot, ezen belül Lenin tevékenységét.[5]

A radikálisok a maguk részéről erőszakos antidemokratikus reakció gyanánt szemlélték és ítélték el azt a számukra is új jelenséget, ami a fasizmusban öltött alakot, és távol álltak attól, hogy árnyalt részletekbe menő pontos értékelést tudjanak adni fenomenológiájáról. A fasizmus reakciós és brutális erőszakosságában, a liberális demokratikus értékrendet támadó banditizmusában úgyszólván mindenki egyetértett. A radikálisokat illetően meg kell jegyeznünk, hogy nagy elszántságot tanúsítottak az antifasiszta harcban, bátran és aktívan kivették a részüket a különböző ellenállást szító akciókban, majd a konkrét fegyveres harcokban is mind a spanyol polgárháborúban, mind a németek és olasz kiszolgálóik elleni olasz frontokon. Több mártírt tudhatunk soraikban: mozgalmuk (Giustizia e Libertà) alapítóit, a Rosselli-fivéreket (Mussolini ügynökei ölték meg őket Franciaországban), Lauro De Bosist, aki 1931-ben Franciaországból Róma belvárosa fölé repülve négyszázezer rendszerellenes röpcédulát szórt le. (Visszaútja során valahol Elba szigete és Korzika között a tengerbe zuhant, életét vesztette.)[6] Hasonló repülést és röpcédulázást folytatott Milánó fölött egy évvel korábban, 1930-ban Giovanni Bassanesi, akinek azonban sikerült Svájcba visszarepülnie. (Ott tettéért – és hogy hivatalos olasz részről ne érje szó a „svájci ház" elejét – bíróság elé állították.)

A fasizmusról formálódó képzetek, illetve képek és felfogások, nem utolsósorban a konkrét helyzet nemzetközi kontextusának értékelése azért érdekes, mert a vizsgálódásunk középpontjában álló olasz szocialisták – köztük a reformisták – a fasizmusra gondolva összefüggéseket láttak 1917-tel, elismerték annak történelmi jelentőségét, de tagadták a forradalom létjogosultságát Itáliában, ezért gyakorlati

[4] Nitti: 1961: 2. k. 269.

[5] Politikai írásait lásd Gobetti, Piero: *Scritti politici.* Einaudi Editore, 1969, Torinó.

[6] Unokatestvére egyébként, Alessandro Cortese De Bosis az Olasz Köztársaság Budapesten akkreditált nagykövete 1982–1983-ban. Ugyancsak olasz nagykövet Budapesten az 1990-es évek elején Joseph Nitti, a népes Nitti-család leszármazottja.

politikájukban az orosz forradalommal való verbális szolidaritást sem haladták meg, a reformisták pedig esetenként még ettől is elzárkóztak, sőt a kommunista pártok megjelenésében vélték a fasizmus színrelépésének egyik okát.[7] Ezzel magyarázható a szocialista–kommunista viszály elmérgesedése, ugyanis a kommunisták a maguk részéről oly módon érveltek, hogy a politikai helyzet forradalmasodik, amit a munkásosztálynak ki kell használnia, és amit a fasizmus és a fasizmust mozgató erők „preventív ellenforradalommal" akarnak megelőzni. Az érvelés nem volt irracionális. Leo Valiani – a fiumei származású, magyar nyelvtudású és magyar történeti témákat is tárgyaló, a hazai szakmai körökben jól ismert tudós – szerint „1919-ben Németországban és Itáliában forradalmi helyzet volt, ha nem is olyan mélységű, mint Oroszországban két évvel korábban. Nem volt teljességgel kizárható, hogy a német és az olasz proletariátus meghódíthatja a hatalmat."[8] Valianiról tudni kell, a kérdéses időszakban kommunista meggyőződésű forradalmár, azonban idézett sorainak időpontjában már régen nem az, ellenben képzett történész, akinek a véleményét a szakma nem hagyhatja figyelmen kívül. Ennek alapján is, Valiani által elismerve 1917 orosz forradalmának plauzibilitását, felvethető a kérdés, vajon a reformisták és szélesebben a szociáldemokrata mozgalom miért elégedett meg az orosz forradalmárok, a bolsevikok tessék-lássék támogatásával? E kérdéssel függ össze az, miért ingadoztak a szocialisták a fasizmussal kapcsolatos gyakorlati teendők vonatkozásában?

Az olasz munkásmozgalmi problematika analízisénél tehát meg kell állapítanunk, hogy a fasizmus-értékelések hangsúlyainak eltérései akár elhanyagolhatóak lehettek volna, vagy feloldhatók lehettek volna, viszont az általános politikai helyzet belső és külső feltételeinek mérlegelésében már lényeges elhanyagolhatatlan különbségek mutatkoztak. És a viták ebben a vonatkozásban egyre hevesebbek lettek a mozgalom irányzatai között. Elsődleges forrásuk a belső forradalminak látszó szituáció, valamint azt a kívülről gerjesztő oroszországi bolsevizmus, a konkrét orosz forradalmi tapasztalat percepciójában buzgott. A hajthatatlan (intranzigens) jelzőt szintén kiérdemlő maximalista pártfrakció, az olasz szocialisták törzse – miként jeleztük – csak szóbeli opportunizmussal vállalt közösséget az orosz 1917-tel, figyelembe veendően azt, hogy jelentős munkástömegek az orosz példa követését reklamálták. A szocialista párt másik fontos áramlata, a reformistáké ugyanakkor elutasította mind a bolsevizmust, mind a forradalom esetleges olasz válfaját. Ebből következett, hogy a fasiszta tendenciával kapcsolatban a reformisták táplálták a legtöbb illúziót, csaknem eszmei leszereltségben, lábhoz tett fegyverrel figyelték az eseményeket. Megjegyzendő tüstént, hogy ennek ellenére a reformistákat kommunista részről a fasizmussal való összejátszással bírálni súlyos hiba volt, a reformisták antifasizmusának következetességéhez nem férhetett volna kétség – ez is azonban majd történeti

[7] Matteotti, Matteo: *Quei vent'anni dal fascismo all'Italia che cambia.* Rusconi Editore, 1985, Milánó. 171. (A mártír fiának emlékezéseiből vett idézet.) A mártírra vonatkozóan lásd Ormos Mária: *A Metteotti-ügy.* Kossuth Könyvkiadó, 1973, Budapest.

[8] Valiani, Leo: *Questioni di storia del socialismo.* Einaudi editore, 1975, Torinó. 93. (Valiani részletes emlékezéseit lásd Valiani, Leo: *Sessant' anni di avventure e battaglie.* Rizzoli editore, 1983, Milánó.

pályájukon igazolódott be, az események konkrét forgatagában irányzatuk politikai vonala, vezetőik zömének magatartása félreértésekhez vezetett. Adódtak pillanatok, amikor egyezségre készültek a fasisztákkal, illetve elképzelhetőnek gondolták a megegyezést, ami természetesen kimerítette a tévedés fogalmát. Tévedéseiket tetézte még, hogy a kommunistákat okolták a fasizmus előretöréséért, a kommunista és fasiszta mozgalomra mint két egymást kiegészítő, egymást tápláló történeti esetre tekintettek. A nézet a reformista Turatin, Matteottin, a Turáti-tanítványnak számító Rodolfo Mondolfón és másokon kívül jellemző volt Nennire is, aki a köztársasági pártot elhagyva egy romagnai fascióban megesett kitérője után 1921-ben lépett be a szocialista pártba.

Összességében a szocialista pártot tehetetlenné tették belső vitái, frakcióharcai, szervezeti állapotában felkészületlen volt az adott politikai küzdelem tétjéhez mérten. A párt a helyzet szenvedő alanyává vált, nem lelte a fasiszta rohamok ellenszerét, jóllehet a fasiszta bandák célkeresztjébe épp a szocialista párthelyiségek, lapszerkesztőségek, a párt helyi közigazgatási szervei, a szövetkezeti ligák – melyek nagyrészt a reformer szocialisták építő-szervező munkájának eredményeként jöttek létre – kerültek. Egyes tekintélyes szocialista vezetők, mint például a reformizmus vezéralakja, az említett Filippo Turati, a párt 1892-es megalakulásakor még a szervezet lelke és atyja, a fasiszta erőszak terjedése ellen bátorítást kereső munkásoknak és parasztoknak azt tanácsolja, hogy tanúsítsanak megértő keresztényi türelmet: „legyetek jók, legyetek szentek, legyetek gyávák”.[9] A tanács egyértelműen rossz és szerencsétlen, a fasizmussal szembeszállók nem hallgattak Turatira, de nem is rendelkeztek kellő erővel, megfelelő politikai irányítással a harc felvételére, amiben ha nem is maradtak minden esetben alul, ám a végső politikai kimenetel nem a javukra dőlt el. Nem igaz, hogy 1921-ben, 1922-ben ne lett volna ellenállás a fasisztákkal szemben. Parma városában a kommunista Guido Picelli vezetésével szervezetten (még ardito-katonákat is megnyerve) védekeztek és megfutamították a feketeingeseket, Roma San Lorenzo proletárnegyedébe sem tudtak betörni, Livornó hosszú időn át a baloldaliak biztos menedéke, hogy csak néhány példát említsünk. Az egyre élesebb összeütközések menetében nőtt a gyengének elkönyvelt szocialista vezetőket érő bírálatok száma, kritikai hangjuk erősödött. Giacomo Matteotti – a reformisták bátortalannak egyáltalán nem nevezhető exponense, aki vakmerő, a fasiszta választási csalásokat leleplező parlamenti beszéde miatt majd az életével fizet 1924-ben – parlamenti felszólalásában panaszolta el, hogy pártjának összejövetelén gyávasággal vádolták meg választói.[10]

Ezek a körülmények illusztrálják a szocialista párt szervezeti állapotát és szervezeti alkalmatlanságát a kialakult helyzet kezelésére. A történelmi-politikai körülmények nem utalnak arra, hogy az iparosodott észak-olasz háromszög (Torino–Milánó–Genova) nagyipari proletariátusának jelszava – „Kövessük az orosz példát!” – reálisan megvalósítható lett volna, ám egy más politikai szervezettségű munkásosztály

[9] Idézi Montagnana, Mario: *Egy torinói munkás visszaemlékezései.* Kossuth Könyvkiadó,1961, Budapest. 147.

[10] Matteotti 1924. január 31-én elmondott parlamenti beszédének újraközlését lásd Alatri, Paolo: *L’antifascismo italiano.* Editori Riuniti, 1973. 83–95.

hatékonyabban küzdhetett volna a fasizmus ellen, és általános célkitűzéseihez is közelebb kerülhetett volna. Nem felejtendő el, hogy a szocialista pártnak mintegy kétszázezer tagja volt, a párt ellenőrzésével működő szakszervezet legalább két millió tagját mozgósította sztrájkról sztrájkra. Más kérdés az, hogy csak a fasizmustól elszenvedett vereség tanulságaiból kerekedik ki az a fajta politikai edzettség és cselekvőkészség, amely húsz év múltán a fasizmus fölé kerekedik. A „preventív ellenforradalom" idézett tétele aligha vitatható, ám igazi forradalmi helyzet mindenekelőtt a politikai erők készületlensége, a forradalmi technikákban való járatlansága miatt mégsem volt Itáliában az 1920-as évek elején. Találó az egykori kiváló újságíró-fejedelem, Indro Montanelli gonoszkodó sírfeliratainak egyike, amit éppen Pietro Nenninek szánt: „Itt nyugszik P. N. jóságos és szokványos forradalmár, aki álmában a barikádokon papucsban sétálgat".[11] A rosszmájú ironizálásból kitetszik, hogy hatékony országos méretű antifasiszta cselekvésre alkalmatlan volt az olasz mozgalom vezetése és zöme, még kevésbé a forradalomra.

Bizonyos forradalmi igények keringtek a levegőben, valamiféle várt forradalmi Godot fészket lelt magának a tömegek egy részének tudatában, ám ez kevés az akcióhoz, a véghez viendő forradalomhoz. Forradalomról sokan beszéltek és sokan gondoltak rá, de az egységes olasz állam megszületése óta valódi forradalmi hagyományú mozgalom Itáliában nem létezett. A szocialista párt forradalommal kacérkodó aktivistáinak kontingensei pártjukból kiábrándulva átvándorolnak majd a fasisztákhoz, akik kisajátítják maguknak a forradalmi mitológiát és frazeológiát – a vezetőik stratégiája és céljaik, persze, messze mások, mint a szocialistáké, akik ezt rövid időn belül a bőrükön tapasztalják meg. Következésképp a fasizmussal szembeni harchoz szükséges pontosabb árnyaltabb elemzést, a fasizmus jellegének, politikája mibenlétének teljes áttekintését az ellene tenni kész erőknek mihamarabb el kellett végezniük, és ki kellett jelölniük a megoldandó szervezeti feladatokat.

A fasizmus elleni harcban vitathatatlanul igen sokat vállalt magára az olasz kommunista mozgalom, amely kicsiny szektaként, a moszkvai Komintern iránymutatásához híven és hithűen 1921 januárjában szakadt ki a szocialista pártból – ezzel együtt sajátos vonásokat lehetett felfedezni a létrejöttükben és fejlődésükben. Olaszország Kommunista Pártjának Moszkvába delegált képviselői és a Komintern vezetése között az első pillanatoktól kezdve súrlódások figyelhetők meg, a fiatal olasz kommunista mozgalom legfőbb sajátossága mégis abban rejlett – és ezt Moszkva felismerte –, hogy a szocialista pártban maradtak között egy jelentős csoport – élén Giacinto Menotti Serratival – a kommunistákhoz húzott, ami még mindig kifejezte az egész olasz munkásmozgalom felbolydultságát. Erőfeszítések történtek e csoportnak a kommunista pártba való csábítására, ez azonban csak részben sikerült, kifejezve objektíve a politikai helyzet változását, nevezetesen azt, hogy a „két vörös év" (1919 és 1920) forradalmas szakasza lezárult, a fasizmussal a „két fekete év" ellenforradalmi idénye köszöntött be.

A jelen távlatból leszögezhető: sem a Komintern, sem olasz szekciója nem tartott igazán lépést a dolgok történeti menetével, késésben voltak a fasizmus horderejének,

[11] *Corriere della Sera,* 2011. október 5.

bizonyos tömegek körében örvendő tartós népszerűségének felmérésével, amit nem ment az, hogy sokan mások sem jósolták Mussolini hosszas uralmát, diktatórikus, a demokráciát teljesen lebontó uralmi rendszerének következményeit, Hitler szövetségében háborús végeredményű katasztrófáját. A fiatal kommunista párt – a Kominternnel egyetemben – újabb proletárforradalmi hullám felcsapódására számított, és meg volt győződve arról, hogy a hozzájuk nem csatlakozó szocialisták e proletárdiktatúrához vezető végkifejlet ellen dolgoznak. Ez a politikai téveszme mozgalmi szektarianizmussal párosult, ami éveken keresztül akadályozta a munkáserők normális együttműködését.

Gramsci elemzőkészsége, teoretikus vénája segítette az olasz kommunista mozgalmat abban, hogy a fasizmusról kialakuljanak a világos képzetek és világossá váljék az ellene való harcban szükséges széleskörű, a társadalom mind szélesebb tömegeit megmozgató demokratikus összefogás irányvonalának szükséglete. Maga Gramsci is nagy ideológiai utat tett meg, amíg alapállása kikristályosodott. A fasizmus korai időszakában, a proletárforradalmat remélő várakozásában egy ideig gondolatai vakvágányra futottak, amennyiben a fasizmus előretöréséért hibáztatta a liberálisokat (nem Gobettit, akivel szerkesztői-újságírói munkakapcsolatban rendszeres eszmecserét folytatott), a szocialisták jobbszárnyának besorolt reformistákat és a paraszti tömegeket befolyásoló néppárti katolikus irányzat híveit: Giovanni Amendola, Turati és a Néppártot megalapító szicíliai pap, Don Luigi Sturzo fasizmusáról beszélt a kominternista eszmei szűkkeblűség átmeneti fogságában.[12] Hamarosan felülvizsgálja gondolatrendszerének kereteit. Eszmei fejlődésének a folyamatát katalizálja Matteotti meggyilkolása utáni politikai krízis, amelyben a fasizmus elleni parlamentáris tiltakozás formáit alábecsülő, az általános sztrájk fegyverével próbálkozó és a fasizmus elleni küzdelem szövetségeseinek meg- keresését elmulasztó kommunista taktika kudarcba fullad, ezután fordul intellektusa teljes erővel az olasz társadalmi valóság mélyreható elemzése felé. Levont következtetéseinek lényege a fasizmus társadalmi bázisának, népszerűségének pontos felmérésében állt. Fontos következtetése volt az, hogy a demokráciához és értékeihez való visszatérést kell a politikai küzdelem alfájává és omegájává tenni. Ennek érdekében a széleskörű társadalmi összefogás felismeréséhez is eljutott, és az összefogásban természetesen szerves helyet szánt minden demokratának, minden népi és nemzeti erőnek: a vallásos parasztságnak, a liberális vagy konzervatív polgárságnak és szociáldemokrata vagy kommunista meggyőződésű munkásnak. Az olasz baloldali politikai gondolkodásban Gramscinál merül fel először a fejlett északi ipar munkásságának és az elmaradott Dél többnyire mélyen vallásos parasztságának a szövetségesi egymásrautaltsága és összefogásuk kiterjesztése a fasizmus fő társadalmi támogatását biztosító városi és falusi középosztályokra. Gramscinak ezek a gondolatai és felvetései kidolgozottan megjelentek a Dél (Mezzogiorno) problémáiról írt tanulmányában, valamint a kommunista párt 1926-os – a párt legalitását fenyegető üldöztetés miatt kényszerűen Lyonban tartott –

[12] Addis Saba, Marina: *Il dibattito sul fascismo.* L*e interpretazioni degli storici e dei militanti politici.* Longanesi, 1976, Milánó. 105.

kongresszusának általa fogalmazott téziseiben.[13] 1926-tal azután befejeződött ennek a kivételes képességű vezetőnek szabadon kifejtett tevékenysége, letartóztatták, bebörtönözték, miáltal csak fogságában írt füzeteivel tudta tovább folytatni tevékenységét, hozzájárulva ezzel az olasz kultúra, az olasz politikai irodalom maradandó alkotásaihoz.

Gramscinak a fasizmusról és az ellene való harcról szóló írásai, gondolatainak lényege összefoglalható abban, hogy a demokrácia helyreállítása a munkásmozgalom alapvető feladata, és ehhez minden lehetséges szövetségest meg kell nyernie, amit úgy is summázhatunk, hogy a munkásmozgalomban, elsősorban a kommunista mozgalomban nem annyira a fasizmus-felfogással adódtak problémák, hanem a fasizmusellenes harc demokratikus tartalmával. A felismerés a nemzetközi kommunista mozgalomban az 1920-as évtizedben nem foglalta el méltó helyét, a Kominternt az 1930-as évek elejéig áthatotta az új proletárforradalomba vetett tévhit és a hozzá társuló doktrinér szektarianizmus, azaz a fasiszta diktatúrával a proletárdiktatúrát szembeállító koncepció, ezzel egyenértékűen a fasizmus uralomra jutásában a szociáldemokrácia felelősségének nagymértékű eltúlzása, a „szociálfasizmus" tétele. Csak Hitler hatalomra kerülése után vették revízió alá ezt az értékelési kánont és kezdtek el olyan politikát folytatni, amilyet Gramsci már a '20-as évek derekától tudatosan képviselt. Kommunista paradoxon, hogy az olasz kommunisták pártjának hosszú évek múltán, a Komintern VII. kongresszusa (1935) utáni népfront-politikával adatott meg a lehetőség újból alkalmazni saját vezetőjének irányvonalát. A történethez hozzátartozik – és mi is tartozunk ennek megállapításával –, hogy az Olasz Kommunista Párt (PCI) a háborús években, az antifasiszta ellenállásban, majd 1945 után, főleg és egyértelműbben 1956 után maradéktalanul alkalmazta a Gramsci által megálmodott stratégiát.

A tanulmány *90 éves a marcia su Roma* címmel, a Politikatörténeti Intézet által rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás (2012. november 13.) szerkesztett változata.

[13] Gramsci, Antonio: *Alcuni temi della quistione meridionale,* illetve *La situazione italaina e i compiti del PCI.* In: Gramsci, Antoni: *Scritti politici*. Editori Riuniti, 1973, Roma. 3. k. 243–305.